

НЕРОЗКЛАДНІ КОМПОНЕНТИ З ІМЕННИКАМИ УЗАГАЛЬНЕНОЇ ЧАСОВОЇ СЕМАНТИКИ ТА ОБОВ'ЯЗКОВИМ АТРИБУТИВНИМ КОМПОНЕНТОМ

Оксана Максим'юк. Нерозкладні компоненти з іменниками узагальненої часової семантики та обов'язковим атрибутивним компонентом

У статті проаналізовано різні моделі нерозкладних словосполучень з іменниками узагальненої часової семантики, до складу яких входить постійний атрибутивний компонент та акцентовано увагу на функціональних можливостях словосполучень цього типу як у атрибутивному так і у предикативному значенні.

Ключові слова: семантично неподільні словосполучення, синтаксично неподільні словосполучення, атрибутивний компонент, темпоральність.

Оксана Максим'юк. Нечленимые компоненты с именами существительными обобщенной темпоральной семантики и обязательным атрибутивным компонентом

У статье анализируются нечленимые словосочетания с именами существительными обобщенной темпоральной семантики, в состав которых входит обязательный атрибутивный компонент, акцентируется внимание на функциональных возможностях словосочетаний этого типа как в атрибутивном так и в предикативном значении.

Ключевые слова: семантически неделимые словосочетания, синтаксически неделимые словосочетания, атрибутивный компонент, темпоральность.

Oksana Maksymiuk. Indecomposed components with the nouns generalized time semantics and obligatory attributive component

Different models of indecomposed phrases with the nouns of generalized time semantics with the constant attributive component are analyzed in the article and functional possibilities of such phrases are emphasized at attributive and predicative mean as well.

Key words: semantically undivisible word combinations, syntactically undivisible word combinations, attributive component, temporality.

Питання про синтаксичну природу нерозкладних словосполучень поки що недостатньо з'ясоване в українському мовознавстві. Залишаються невисвітленими проблеми їхнього лінгвістичного статусу, а також синтаксичної зв'язаності словосполучень, обов'язкової (активної) сполучуваності компонентів у синтаксичній позиції певного компонента структури речення, суть позиційно стійкого синтаксичного зв'язку. Вивчення нерозкладних словосполучень у світлі теорії референційної семантики, синтаксичної номінації та кореферентності дає змогу більш чітко диференціювати синтаксично нерозкладні словосполучення на **синтаксично неподільні** та **семантично неподільні**, з'ясувати їх моделі та умови динамічних семантичних процесів; видозміни, трансформації синтаксичних зв'язків у реченневих структурах.

Поділ нерозкладних словосполучень на синтаксично неподільні та семантично неподільні ґрунтується на їх номінативній функції – виражати основне референтне значення і додаткове (супровідне, характеризувальне).

Об'єктом нашої уваги стали синтаксично неподільні словосполучення з іменниками узагальненої часової семантики та обов'язковим атрибутивним компонентом.

Метою нашого дослідження є встановлення типології словосполучень цього типу.

Нерозкладні словосполучення, до складу яких входить постійний атрибутивний компонент, функціонують як в атрибутивному, так і в предикативному значенні. Н. Ю. Шведова називає обов'язковий атрибутивний компонент „невідчленованим узгоджуваним словом” і вважає, що з боку іменника вони є „лексично обмеженими” [3, с. 19]. Серед іменників, з якими сполучається атрибутивний компонент, Н. Ю. Шведова виділяє такі групи слів: 1) пов'язані з поняттями *розряду, категорії, групи, сорту, роду, породи* і под. (напр.: *борошно вищого сорту*); 2) пов'язані з поняттям *розміру, будови, інтенсивності, величини, товщини, ваги, напруги, росту, сили* тощо; 3) пов'язані з віком; 4) пов'язані з кольором, зовнішніми рисами і внутрішніми ознаками та властивостями (напр.: *людина особливого складу розуму (прекрасної зовнішності, неабиякої краси, гарної вроди* і под.); 5) пов'язані з розумовим розвитком, психічним складом, способом думання, характером, поведінкою тощо (напр.: *людина великого розуму, чоловік великого темпераменту* і под.); 6) пов'язані з певним періодом часу (*герой нашого століття, переможець минулого року*); 7) зі значенням віддієслівної субстанції (*їжа швидкого приготування, книга останнього видання*); 8) із конкретно-предметним

значенням, що вказують на матеріал (*ваза слонової кості*); 9) зі значенням місця. Деякі з нерозкладних словосполучень не мають функціонально-сміслової співвіднесеності з іншими формами, інші можуть вступати в кореферентні співвідношення [3, с. 19].

Інформативно недостатні слова мають послаблену номінативність. „Значеннєва недостатність інформативно недостатніх слів, – зауважує Л. М. Коваль, – значною мірою послаблює їхні номінативні потенції, а тому на семантичному рівні такі лексеми виконують лише функцію *модифікатора* [виділення наше – О. М.], видозмінюючи семантику поширювального слова” [2, с. 7]. Цим зумовлена обов’язкова сполучуваність інформативно недостатніх слів з атрибутивним компонентом, який і бере на себе роль „уточнювача”, „наповнювача” їхньої семантики для того, щоб позиційно стійке словосполучення було самодостатнім номінативним знаком.

Об’єктом нашого дослідження серед уже зазначених груп слів стали нерозкладні сполуки на позначення темпоральної семантики. Фактичний матеріал засвідчив, що узагальненими найменуваннями часових понять є лексеми: *весна, вечір, вік, година, день, десятиліття, доба, епоха, ера, зима, квартал, літо, мить, місяць, момент, ніч, осінь, пора, період, п’ятирічка, ранок, рік, секунда, століття, тиждень, тисячоліття, хвилина, час* і под.

Для вираження конкретної вказівки на час протікання дії вони потребують уточнення атрибутом, який і займає позицію обов’язкового кваліфікатора. Наприклад: *у цей момент, у той час, вечірньою порою, минулого року, дев’ятнадцятого століття, пізнього вечора, в останню хвилину, ранньою весною* і под.

На вираженні часового значення спеціалізуються іменниково-прикметникові нерозчленовані словосполучення з обов’язковою атрибутивною формою. У цій синтаксичній функції вони виступають у трьох безприйменникових формах – родовому, знахідному та орудному відмінках (*одного вечора, пізнього вечора, позаминулого року, весь вечір, пізнім вечором* і под.). Крім безприйменникових конструкцій з родовим, знахідним та орудним відмінками, з обов’язковим атрибутивним компонентом вживаються також прийменникові звороти із родовим, знахідним, орудним та місцевим відмінками.

І. Р. Вихованець, аналізуючи первинні і вторинні функції знахідного відмінка, зазначає і про так звану „позавідмінкову форму” знахідного відмінка, зокрема, коли відбувається синтаксична зовнішня транспозиція відмінкової форми „у прислівникові семантико-синтаксичні функції часу” [1, с. 69].

Здебільшого їх супроводжують кількісні, вказівні та інші атрибутивні компоненти, своєрідні слова-конкретизатори для вираження трьох різновидів одночасності: означеної тривалості часу (слова типу *весна, година, день, доба, зима, літо, місяць, ніч, осінь, ранок, рік, сторіччя, тиждень, хвилина* в поєднанні з означеннями *весь, цілий, тривалий, довгий, короткий* і под.), неозначеними займенниками *деякий, якийсь (неточно визначений час)* та прикметниками *новий останній*. Наприклад: *Заспівали козаченьки пісню тії ночі – тії ночі кривавої...* (Т. Шевченко). *Гнатові сподобався голос дівчини, і він подумав, що добре було б слухати таку пісню довгого зимового вечора* (М. Коцюбинський). *На зелені свята Гнат повернувся. За перший день обходив подвір’я. Другого дня обходив садок* (У. Самчук). *Того небесного дня ми сіли на спеціальний пором і рушили в бік острова Ліберті* (Ю. Андрухович). *Деві після деякого моменту вагання вертається на її крик і кидається в її обійми* (Леся Українка). Як бачимо, атрибутивний компонент може бути і неузгоджений (як-от: *момент вагання, момент життя* і под.).

Найбільш узагальнену часову семантику має іменник *час*, що виражає „одну з основних об’єктивних форм існування матерії, яка виявляється в тривалості буття” [СУМ, XI, с. 274]. Тривалість існування явищ і предметів вимірюється століттями, роками, місяцями, годинами, хвилинами, миттями тощо. Тому у конкретному вираженні часових відношень, а також при вказуванні на момент часу чи межу часового відліку, міру часу тощо, іменники на позначення часових понять потребують поширення атрибутивним компонентом. Наприклад, означення *весь (увесь, ввесь)* вказує на постійну чи безперервну ознаку часу; *деякий, якийсь* – на точно невизначений час; *цей, той* – вказують на певний час, про який іде мова. Усталеними можна вважати і такі обов’язкові поширювачі, як *найближчий час, довгий час, недавній час, недалекий час, наш час, скрутний час*; у множині: *давні (найдавніші) часи, старі добрі часи, теперішні часи, новітні часи, останні часи, інші часи* тощо. У сполученні з прикметниками, які характеризують час, нерозкладні компоненти виконують роль прислівних обставинних поширювачів та детермінантів часу. Порівняймо: ...*Старша вже слухачка, що, як було загальновідомо, любилася в професорі вже довший час* (О. Кобилянська). *За моїх часів значило щастя щось інше* (О. Кобилянська). *Дарка милується якийсь час виглядом яблужка...* (Ірина Вільде). *Мати дала вже отісля внутрішньому бажанню волю виговоритись перед кимсь по довгім часі німого терпіння* (О. Кобилянська). *Кинув Вінницю і осівсь на якийсь час в Лопатинцях* (М. Коцюбинський). – *Є отрути, які діють не одразу, а через певний час і довгі роки* (С. Скляренко).

Фактичний матеріал засвідчує чимало співвідносних форм, що вживаються паралельно і є кореферентними, а саме:

1) „через + (Атр.) + З.в”: **Через деякий час** прибув до села слідчий // „по + М.в.”: **По деякому часі** прибув до села слідчий (У. Самчук);

2) „в + (Атр.) + З.в.” // О.в.: Йон зирнувся з жінкою. Та з засвоєним **в останні часи** загадковим виглядом, здвинула плечима (М. Коцюбинський) // Йон зирнувся з жінкою. Та з засвоєним **останнім часом** загадковим виглядом, здвинула плечима. Селянки купують таке полотно направникові сорочки, а пані – на сукні, що **в останні часи** дуже увійшли у моду // Селянки купують таке полотно направникові сорочки, а пані – на сукні, що **останніми часами** дуже увійшли у моду (М. Коцюбинський);

3) „у + (Атр.) + М.в.” // “за + (Атр.) + Р.в””: **У радянські часи** саме у Львові знімали фільми, з яких мав постати Париж або Рим // **За радянських часів** саме у Львові знімали фільми, з яких мав постати Париж або Рим (Ю. Андрухович);

4) „з + (Атр.) + Р.в” // „від + (Атр.) + Р.в””: Побачила села Знівечені. **З того часу** Стала невесела (Т. Шевченко) // Побачила села Знівечені. **Від того часу** Стала невесела. – Дарко, з якого часу ти співаєш у хорі? – пригадує собі раптом Данко (Ірина Вільде) // – Дарко, **від якого часу** ти співаєш у хорі? – пригадує собі раптом Данко.

Обов’язковим поширювачем іменника „час” у значенні певного періоду в житті людини можуть виступати і форми родового відмінка, наприклад: час дій, час демократії, час приїзду, час відправлення, час прибуття, час канікул, на час відпустки, час весілля і под. Наприклад: Так минуло від тієї хвили **до часу її приїзду** до сина повних двадцять літ (О. Кобилянська). Оскільки доля нашого народу **в час формування** його як нації і потім довгі століття була недержавною, силоміць підданчою, трагічною, то й українська література ... була особливо чутливою до тієї невмирущої ідеї (Д. Павличко). Окремі з цих форм мають синонімічні прикметникові відповідники, як-от: час канікул // канікулярний; час сесії // сесійний; час відпустки // відпускний; час демократії // демократичний тощо. Віддієслівний іменник у формі Р. в. часто співвідноситься із підрядною предикативною частиною, як-от: в час формування нації // в час, коли формувалася нація...; в час прибуття потягу // в час, коли прибуває потяг...

Іменник „вік” означає „тривалість життя людини, тварини, рослини”, „відрізок життя людини від зрілого віку до смерті”, а також вживається на позначення часу, що дорівнює епосі чи століттю [СУМ, I, 671]. Поєднуючись з прикметником, іменник „вік” утворює синтаксично нерозкладне словосполучення, яке використовується як засіб вираження обставинного поширювача, а саме: „весь свій вік”, „довгий вік”, „у наш вік”, „на наш вік”, „цілий вік”, „молодий вік”, „дитячий вік”, „атомний вік”, „двадцятий вік”, „бронзовий вік” тощо: Вибирай жінку **на цілий вік** (Нар. тв.). Пані Федоренко, **в молодім віці** захоплена палкою любов’ю молодого техника й маляра, віддалася вчасно (О. Кобилянська). Либонь, через те рябонтиння, що спотворило **це в дитячому віці** її [головики] обличчя вона й заміж не вийшла (Є. Гуцало). **У двадцятидворічному віці** я на дозвіллі переказав низку ранніх його поезій, орієнтуючись переважно на впізнаване (Ю. Андрухович). **Двадцятий вік**, а й досі де-не-де трапляються йще неандертальці (Л. Костенко).

Іменники рік, роки, літа вимагають уточнення атрибутивним поширювачем, що називає точну дату чи конкретну кількісну ознаку, як-от: тисяча дев’ятсот двадцять дев’ятого року, на чотирнадцятому році життя, з восьмого року життя, хоч можуть мати і інші означальні поширювачі: на старі літа, молоді літа, кожного року, за давніх літ, з ранніх літ, з дитячих літ, цього року, того року, минулого року.

Можемо виділити декілька структурно-семантичних моделей нерозкладних компонентів з іменниками часової семантики рік, роки, літа та обов’язковим атрибутивним компонентом:

1) „з + (Атр.) + Р.в””: **З восьмого року** життя мала Дарка кілька коричневих веснянок (Ірина Вільде). Згадки з дитячих ранніх літ, Ах, як ви дорогі мені! (Б. Лепкий). ...І була в нашого діда Семена велика грижа **ще з молодих** чумацьких літ (О. Довженко);

2) „(Атр.) + Р.в. (так званий родовий квалітативний)”: Весною **минулого року** мені довелось знову стрілятися з Сембратовичем (М. Коцюбинський). Олена **кожного року** носила своєму вчителю перший збір лісових ягід (Ірина Вільде). ...Тепер, восени **тисяча дев’ятсот двадцять дев’ятого року**, він [Денис] вперше з групою польських кооператорів вільно їде до Харкова (М. Стельмах). **Цього року**, перед самим Спасом, померла Гнатово дружина (М. Стельмах).

3) „до + (Атр.) + Р.в””: Будинок віри, ставлений у нього [Демидова] **до двадцятого року** життя, тепер нараз розсипався зовсім у румовище до самого споду так, що й надія на **направу** його пропала (О. Маковей).

4) „за + (Атр.) + Р.в””: **Остаточно** дійшло до того, що **супруги** побачили себе в зовсім іншому, як би не **знанім** досі, **новім світлі**, в якому не бачили себе ніколи **за давніх літ** (О. Кобилянська).

5) „(Атр.) + З.в.”: – *Отак, як кажучи: пустіть Шовканиюка на урльоп, то вам цілий ще рік служитиму* (Ю. Федькович). *Юра заходив туди довгий час на полуденок* (М. Черемшина). – *У мене народ не дармує. У мене як праця, то праця. А як смі знаєте, держу її сьомий рік. Золота дівка...* (У. Самчук).

6) „(Атр.) + О.в.”: *Люди не дарують храму і зійшлися в село на відправу, як давніми роками* (М. Черемшина). *Сумна ти, осене, сумна Звичайними роками, Та нині смуток твій до дна Явився перед нами* (Б. Лепкий).

7) „у(в) + (Атр.) + М.в.”: *В Харкові в різних установах залишилися декотрі добродії, які в двадцятomu році не встигли вислизнути за Збруч* (М. Стельмах). *Це було в останньому році п'ятирічки* (У. Самчук).

8) „на + (Атр.) + М.в.”: *Невдовзі батьки померли на однім році, а згодом і чоловіка не стало* (А. Головка). *На десятому році мениа її [Феофани] дочка Зоя померла* (С. Скляренко).

9) „ло + (Атр.) + М.в.”: *...І отсе той чернець по не цілім році почувся тепер крайнім безбожником* (О. Маковей).

Нерозкладні словосполучення з іменниками на позначення часових понять „місяць”, „тиждень”, „доба”, днів тижня: „неділя”, „понеділок” та ін. утворюються у результаті поєднання з займенниковими прикметниками (типу: *цього дня, цієї неділі, цього місяця, кожного місяця, цієї доби, того тижня* тощо).

Рідше спостерігаємо інші атрибутивні компоненти у ролі обов'язкових означальних поширювачів, як-от: *Зашивши блузу, Демидів вичистив її щіткою і зараз одягнув. З черевиками рішив заждати до першого дня найближчого місяця* (О. Маковей). *Аж на дев'ятім тижні у середу найшлося теле, вибачте за слово* (М. Черемшина). *По сльотливім тижні баба веріткою накривалася* (М. Черемшина). *Покрита травом висока могила, На ній я з тобою сидів, моя мила, Сидів я з тобою нічною добою, Як місяць сріблестий сходить над горою* (Б. Лепкий). *З першого тижня Одарка багато домашньої роботи спихнула на Марію* (У. Самчук).

Іменники *день, ранок, ніч, вечір* називають відповідні частини доби і є загалом автосемантичними. А проте у синтаксичних позиціях для вираження обставинних поширювачів вони часто поширюються означеннями, у результаті чого утворюють нерозкладні словосполучення у формі родового відмінка: *першого дня, другого дня, одного чудесного незабутнього дня, цього веселого сонячного дня, кожного дня, кожного дня, одного майового веселого дня, одної днини, того небесного дня, наступного дня, котрогось дня, того ж дня, одного полудня і под.; того вечора, довгого зимового вечора, кожного вечора, одного вечора, променистого вечора, того осіннього вечора, того-таки самого вечора, минулого вечора і под.; минулої ночі, тій ночі кривавої, червеневої ночі, однієї темної ночі, темної ночі, цієї ночі, сеї ночі, наступної ночі і под.; наступного ранку, одного чудового ранку* та ін.

Обов'язкові означальні поширювачі поєднуються також з іменниками темпоральної семантики *день, днина, вечір, ранок, ніч*, які стоять у різних прийменниково-відмінкових та безприйменникових формах, як-от: *від першого дня, третій день; до сьогоднішнього дня, з того дня, на сьогоднішній день, на четвертий день, в перший же день, в жарке полудне, у скоромний день, чорними днями, по нинішній день, у перший вечір, недільним ранком, з самісінького досвітку; другу ніч, темними морозними ночами, на третю ніч*. Наприклад: *Земні смереки похилили в жалобі по арфі свої зелені віти безнадійно до землі, не підводячи їх і по нинішній день угору* (О. Кобилянська). *...Така була та ніч, мій сину!.. Та горесна ніч, котра до решти моє волосся побілила й мене до сьогоднішньої днини смутком прикрила* (О. Кобилянська). *Семен вже третій день був тверезий і третій день лежав* (Леся Українка). – *Аск, панчіку файний, лічиши від першого дня* (М. Черемшина). *В визначений день зібрались в судді всі родичі Петра Гельє* (М. Коцюбинський). *На другий день мороз такий самий, що й вчора* (Марко Вовчок). *Йде він три дні і три ночі, На четвертий день приходить В місто Київ опівночі* (М. Вороний). *В жарке полудне днини Іула по стернях острих понад поле* (Б. Лепкий). *Темними морозними ночами виють голодні собаки* (У. Самчук). *Ниньки з самісінького досвітку товклись коло молотарки, пшеницю молотили, то Варка, дурна, взяла трохи зерна за пазуху* (Є. Гуцало).

Для означення часу з вказівкою на відповідну пору використовуються нерозкладні словосполучення з іменниками *пора, врем'я, година, зима, весна, осінь, літо* та ін., наприклад: *полудневої пори, у полудневу пору, у полудневій порі, в осінню пору, осінньою порою; цієї весни, минулої зими, на дванадцятій весні, четверту зиму, ранньої осені, котроїсь зими, холодним літом і под.* Наприклад: *...Якраз у полудневій порі задержались хмари в своїм льоті й спинилися сивочорними масами над горами...* (О. Кобилянська). *Цієї весни я скінчив учительську семінарію і тепер день у день дожидаю призначення в народну школу на вчителювання* (С. Васильченко). *А котроїсь зими, на Різдво – старі люди точно знають, коли воно буває, – прийшло до Христоні якесь хлоп'я поколядувати* (Гр. Тютюнник). – *Я так люблю ліс! І цю осінню пору, – дивились на хлопця сині зажурені очі* (М. Зарудний). *Минулої осені не встигла Марія позяблити* (У. Самчук).

На позначення певного проміжку часу, часового моменту використовуються іменники *мить*, *момент*, *година*. У ролі обставинного компонента використовуються нерозкладні сполучення, типу „в одну (*єдину*) *мить*”, „*тієї ж миті*”, „у ту *мить*”, „*цієї миті*”, „у цю *ж мить*”, „за якусь *мить*” і под.; „у той же *момент*”, „за якийсь *момент*”, „у ту ж *годину*”, „за якусь *годину*”, „у пізню *годину*”, „у *годину* *ночі*” і под. Наприклад: *В єдину мить відійшло вбік усе, про що мріялось* (О. Гончар). *Тієї ж миті він побачив Ясногорську* (О. Гончар). ...*За якусь мить* рання курява покрила і віз і хлюпця (М. Стельмах). *Микула аж зітхнув: дивно чудовий був у цю пізню годину* *ночі Дніпро* (С. Скляренко). Характерним для цих іменників є сполучення з прикметниковими означеннями чи у формі родового відмінка, які є засобами вираження різних компонентів структури речення, з-поміж яких – і обставинних поширювачів часу, як-от: *Любіть Україну, як сонце, любіть, як вітер і трави, і води, в годину щасливу і в радості мить, любіть у годину негоди!*.. (В. Сосюра).

Іменник „число”, який означає “день місяця в порядкувому ряді інших днів” [СУМ, XI, с. 330], як правило, вживається з порядковим числівником, становлячи нерозкладний компонент структури речення. Наприклад: *З 21 числа пиши мені на адресу не ту, що я подав, бо Гнатюк виїде зі Львова* (М. Коцюбинський). Фразеологізувалися і сполуки обставинного типу „у перших числах місяця”, „у середніх числах місяця”, „в останніх числах місяця”. Наприклад: *Дядько ж сам раніше перших чисел іюля [липня] ст. не може вибратися в Париж* (Леся Українка). ...*Заслати зможу [казку] у середніх числах серпня* (Панас Мирний). Подібна конструкція використовується на позначення приблизного часу і з порядковим числівником, як-от: *У Львові буду так у 20-х числах червня* (М. Коцюбинський).

Дистрибутивне значення одночасності утворюється темпоральними словами в поєднанні із займенниковим прикметником *кожен* (*кожний*). Наприклад: *Мусимо трудитися для батька й підтримувати його фізично й морально, бо ... йому нема вже довгого віку... і кінець може наступити несподівано кожної хвилини* (О. Кобилянська). *Кривдувався так, як кожного вечора перед бабою кривдується* (М. Черемшина). *Кожного дня виходить ловити Романа з довгою лозиною стара панна-злючка* (С. Васильченко).

Значення неозначеної тривалості часу виражає цілісне словосполучення знахідного відмінка із вказівними займенниками *цей*, *той* (*в той час*, *у ту ж мить* і под.). Серед позиційно стійких словосполучень з адвербіальним значенням найбільш продуктивними у досліджуваному матеріалі виявилися сполуки з *родовим квалітативним*. У ролі обов'язкового атрибутивного поширювача засвідчені передусім вказівні та означальні займенники *той*, *сей*, *цей*, *той самий*, які утворюють позиційно стійкі словосполучення типу *тої днини*, *сеї ночі*, *сеї осені*, *цього вечора*, *тої самої днини*, *того самого вечора*. Наприклад: *А я тої днини і води в устах не мав...* (Ю. Федькович). *Як не буде сеї осені весілля, то в лице мені наплюй!* (Ю. Федькович). *Тої літньої ночі було на Дніпрі... Чудової теплої ночі!* (М. Вороний). *Не судилося йому того дня побачити Ольгу* (Ірина Вільде). *Річка цього року розлилася, як розлилася ще за дідівської пам'яті* (А. Любченко).

Досить часто використовуються у ролі постійних атрибутивних каліфікаторів родового відмінка порядкові прикметники (*один*, *одна*, *перший*, *другий*, *третій*). У фактичному матеріалі засвідчено такі обставинні поширювачі часу, виражені позиційно стійкими нерозкладними словосполученнями: *одної днини*, *одної неділі*, *одного вечора*, *першого тижня*, *другої днини*, *третьої днини*, *третьої неділі* і под.. Наприклад: *Одної неділі сидимо ми собі, аж тут і старости на подвір'я* (Ю. Федькович). *Третьої днини поховали і Марту, і стару, а самі пішли на іншу квартиру* (Ю. Федькович). *Коби лиші далі так, то вам ручу, що вздовж і поперек ніхто такої невістки не мав і не буде мати, як ви матимете, - лиші коли мені схочете першого тижня цілу волю дати, не питавши причини, чому я сяк або так роб'ю* (Ю. Федькович). – *Третьої ночі добився з Родні до нашого стану як посол Ярополка воєвода Блюд, запитав тебе і тільки з тобою хоче говорити* (С. Скляренко).

Часто родовий часу уточнюється прислівником темпоральної семантики (*рано*, *зараз*) чи іншою відмінковою формою, як-от: *Одної неділеньки рано і змилася сама, і зчесалася сама, і убралася сама да так уже гарно!* (Ю. Федькович). *Другої днини на зорях вона перенеслася* (О. Кобилянська).

Зафіксовано у ролі обов'язкових означальних поширювачів і інші порядкові прикметники, що передаються цифровим позначенням або словесно, як-от: *Двадцять першого жовтня тисяча дев'ятсот вісімнадцятого року на глухій станції Скороходові, біля Полтави, відбулося інтимне побачення гетьмана Скоропадського з донським отаманом Красновим* (С. Скляренко). *Гоголь, приїхавши до Петербургу 1829 року, у листах до матері прохає прислати йому описи українських звичаїв, обичаїв та одягів...* (Є. Маланюк). *Червеної ночі 1899 року Рільке записав повість в тісній комірчині невідомого заїзду, скажімо, десь у Каринтії* (Ю. Андрухович).

Серед прикметникових означальних поширювачів, які виражають характерну ознаку часового іменника, у позиційно стійкому словосполученні найчастіше вживаються прикметники *пізній*, *ранній*, *чудовий*, *минулий*,

наступний, літній, осінній, зимовий, весняний, холодний, теплий, сьогоднішній, темний і под. Напр.: *Поплач собі, Іваночку, Темньої ночі, Доки ще спочивають недобрії люде...* (Ю. Федькович). *Наступного ранку вирішила Дарка сама вибратися до міста* (Ірина Вільде). *Середній [брат] минулої весни відділився на хуторі, Гнат лишився зі старим, Михайлом...* (У. Самчук). *Це було те саме, що й того осіннього вечора, коли Гнат почув з темноти „чого ти прийшов”* (У. Самчук).

В окремих випадках конструкції „з + Р.в” „від + Р.в” та „до + Р.в” можуть мати обов’язковий атрибут, що уточнює значення іменникової форми на означення часу, наприклад: *З минулого тижня річка почала шалено бушувати...* (А. Любченко). *Річ ясна, що теорія ця була спеціально модна на терені У.Р.С.Р., а від р.1930 набрала там сили непереможного декрету* (Є. Маланюк). *Єк за покійнички поклялося на полицю, то чепів до сьогоднішнього дня* (М. Черемшина).

Конструкція „до + родовий” може утворювати синтаксично неподільне словосполучення за умови включення іменника процесуальної семантики (до схід сонця, до тижня по шлюбові), як-от: *А від кого [доля] відірвалася, Що тому робити? До схід сонця пошукати Під водою долі...* (Ю. Федькович). *Она би до тижня по шлюбові ходила з обломленими руками, а ти – з розваленою головою та видряпанними очима* (Ю. Федькович). *Як та хмара, гайдамаки Умань обступили Онівчичі; до схід сонця Умань затопили* (Т. Шевченко).

У фактичному матеріалі ми зафіксували і прийменниково-відмінкову форму „від + Р.в” з обов’язковим означальним конкретизатором часового значення. Особливо поширені вони у мові творів О. Кобилянської: *Жила від дев’ятого року свого життя у своєї нанашки*. Прийменник „від” вносить відтінок межі часу.

Синтаксичною стійкістю відзначаються і словосполучення, характерні для розмовного мовлення, з прикметником цілий та іменником часової семантики (типу день, ніч, рік та ін.) у формі знахідного та орудного відмінків, наприклад: – *Та не чув, як отсі двое нявкали цілу ніч під вишнею* (Ю. Федькович). – *Отак, як кажу: пустить Шовканюка на урльоп, то вам цілий ще рік служитиму* (Ю. Федькович). *Сидить хлопець цілими днями в хаті, як той пічкур у норі* (Гр. Тютюнник).

Серед прийменникових конструкцій, що утворилися на базі знахідного відмінка, спостерігаємо нерозкладні конструкції з обов’язковим атрибутивним компонентом, а саме: „за + (Атр.) + З.в”, „в (у) + (Атр.) + З.в”, „на + (Атр.) + З.в”, „через + (Атр.) + З.в”. Прийменник вносить уточнювальний відтінок міри часу. До складу цих конструкцій може входити і постійний прикметник – атрибут часу, пор.: *Слуг тримав собі Петро більше як двадцять; а стара Петрика, бувало, присягається, що хіба лиш в йордан водиці п’є, бо вона, знаєте, в скоромну днину лиш молоко, а в пісний день лиш мід солоденький попивала* (Ю. Федькович). *За малу годиночку були і дрова в хаті, і вогонь гарний у печі* (Ю. Федькович).

Синтаксично неподільні словосполучення на основі знахідного відмінка з прийменником на мають відтінок наступності дії. Найчастіше вони мають у своєму складі атрибутивний компонент – порядковий числівник *другий* (на другий день, на другий раз, на другу неділю), рідше – *третій*: *Се діялося у вівторок, а на другу неділю трафило нас обох з Стефаном на варту коло одного магазину* (Ю. Федькович). *На третю ніч урядник із соцьким робив трус у Цигулинній оселі* (А. Головка). *Ксаверія Дутика німці вивезли з села на третій день після свого вступу, й після того ніхто більше не бачив чоловіка* (Є. Гуцало). Ще рідше знахідний відмінок означає відносний прикметник (типу *різдвяні*): *На різдвяні святки самі собі листи уже домів писали* (Ю. Федькович).

Особливістю мови творів буковинських письменників є, наприклад, використання конструкцій „через + знахідний” у значенні безприйменникової форми знахідного відмінка, типу: „*говорив через цілий вечір*” – „*говорив цілий вечір*”. Стійкості цієї словосполучі надає атрибутивний компонент – прикметник „цілий”, що вносить відтінок повністю заповненого відрізка часу, пор.: *Заскреготав мій товариш зубами та й більше нічого не говорив через цілий вечір* (Ю. Федькович).

Часові конструкції з орудним відмінком частіше бувають безприйменниковими. Відмінкова форма має узагальнену темпоральну семантику (час), а обов’язковий атрибут уточнює її, конкретизує. Наприклад, *давніми часами, сим часом*: *Що ж би більше там чувати? Все, як давніми часами: Шабельками турки дзвоня, а болгари кайданами* (Ю. Федькович). *Викинь із голови все те, про що марив самотніми ночами – і будеш найщасливіший із усіх учителів у повіті* (С. Васильченко). *Щотижня ходив Гнат до шкільної книгозбірні і вечорами та святочними днями перечитав їй чимало всячини* (У. Самчук).

Розмовним варіантом цієї конструкції є сполука „сими дни”, що порівняно часто вживається у мові творів Юрія Федьковича. Порівняймо: *Чуємо, що приїде сюди сими дни славний фотограф* (Ю. Федькович).

З орудним відмінком та обов’язковим атрибутивним компонентом зафіксовано конструкцію з

прийменником *перед*: **Перед зеленими святками** лагодимося всі три дні д весілю (Ю. Федькович).

Поширення у позиції часового обставинного поширювача цілісні словосполучення з місцевим відмінком, зокрема „у (в) + (Атр.) + М.в.”, „на + (Атр.) + М.в.” та „по + (Атр.) + М.в.”.

Прийменник у (в) у конструкції „у (в) + (Атр.) + місцевий” вказує на момент часу. Синтаксично неподільні словосполучення з місцевим відмінком позначені фразеологізацією, наприклад, сполучення „в тій хвилі...” або мають у своєму складі числівник „у однім році...”: *О-о! Для чого ж я Враз з нею не згорів – в тій хвилі не згорів, коли у ангельське личко Я то дивився!..* (Ю. Федькович). *Тоді – в двадцяті роки – все в Україні було по-іншому* (Д. Павличко). *Це сталося в сорок другому році* (Гр. Тютюнник). *В Харкові, де Кухаренко відбув науки, спізнався він в сорокових роках з Костомаровим* (М.Коцюбинський). **В п’ятнадцятім році** „поховала” родичів (О. Кобилянська).

Конструкція з прийменником *на* („на + (Атр.) + М.в”) так само виражає момент часу, проте має відтінок неточно окресленого часу: *На другім місяці і поховали Марка* (Ю. Федькович). *Вже на сьомому році почав він помагати батькові в господарстві* (М. Коцюбинський).

Прийменник *по* („по + (Атр.) + М.в”) вносить відтінок „розподільності”, коли вживається зі словоформою у множині. Порівняймо приклади з творів Ю.Федьковича: *І днюють, і ночують, було, да по цілих ночах вистоять, порозплітані, в садку, лічачи да викликаючи ясні зорі. Було по цілих ночах співають*. Проте ми зафіксували і конструкції в однині, що мають значення протяжності (синонім – *через*): **По цілій ночі** висидить мати, *бувало, у кліті, плачучи та убрання обзираючи. Я вас учитиму, як по цілій днині теленіти та гави ловити, а нічого не робити!*

Нерозкладний компонент з прийменником *о* в українській мові вживається у фразеологізованому вигляді на означення точного часу, як-от: *Збори відбудуться о 15 годині*. Часто атрибутивний компонент передає числове позначення, як-от: **О ½9** починається школа і тримається до 10 години (Ю. Федькович).

Отже, чимало синтаксично нерозкладних словосполук з часовим значенням утворилося завдяки входженню до їх складу обов’язкового атрибутивного компонента, який конкретизує час (якісного, відносного чи порядкового прикметника, вказівного займенника). Чимало цих словосполук є фразеологізованими. Вони відображають традиції розмовного мовлення, продиктовані прагненням мовців якнайточніше передати часовий момент, протяжність (міру) часу чи межу часу.

Література

1. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : Академічна граматики української мови / І. Р. Вихованець. — К. : Пульсари, 2004, — 400 с.
2. Коваль Л. М. Інформативно недостатні слова української мови : семантика, функції : автореф. дис... канд. філол. наук / Л. М. Коваль. — К., 2004. — 20 с.
3. Шведова Н.Ю. Активные процессы в современном русском синтаксисе (словосочетание). – М. : Наука, 1966. — 156 с.